

ISSN 2518-167X

WEB OF SCHIOLAR

RS Global

ISSN 2518-167X

MULTIDISCIPLINARY SCIENTIFIC EDITION

INTERNATIONAL ACADEMY JOURNAL

Web of Scholar

2(20), Vol.4, February 2018

Copies may be made only from legally acquired originals.
A single copy of one article per issue may be downloaded for personal use
(non-commercial research or private study). Downloading or printing multiple copies is not permitted.
Electronic Storage or Usage Permission of the Publisher is required to store or use electronically any material
contained in this work, including any chapter or part of a chapter. Permission of the Publisher is required for
all other derivative works, including compilations and translations. Except as outlined above, no part of this
work may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means without prior
written permission of the Publisher.

Publisher –
RS Global Sp. z O.O.,

Scientific Educational Center
Warsaw, Poland

Numer KRS: 0000672864
REGON: 367026200
NIP: 5213776394

Publisher Office's address:

Dolna 17,
Warsaw, Poland,
00-773

Website: <https://ws-conference.com/>

E-mail: rsglobal.poland@gmail.com

Tel: +4(857) 898 55 10

The authors are fully responsible
for the facts mentioned in the
articles. The opinions of the authors
may not always coincide with the
editorial boards point of view and
impose no obligations on it.

ОРТО КЫЛЫМ ОЙЧУЛДАРЫНЫН ПЕДАГОГИКАЛЫК ОЙЛОРУ

п. и. к., доцент Бекмурза Зулугев

Кыргызстан, Ош гуманитардык-педагогикалык институту

ARTICLE INFO

Received 05 January 2018
Accepted 24 January 2018
Published 10 February 2018

KEYWORDS

scientist (aalim),
poet (akyn),
philosophical thoughts,
pedagogical ideas,
morals,
ethics,
didactics

ABSTRACT

The article evaluates the research of scientists, literary works of the poets of Central Asia, which had a significant place in the history of pedagogy and education of the Middle Ages. Their work was the basis of religious education and was used as a teaching material. The author focuses on pedagogical views of scholars, poets and writers of the Middle Ages.

© 2018 The Author.

Борбор Азияны дүйнөгө тааныткан жана жалпы дүйнөлүк медициналык билимге чоң салым кошкон илимпоз-энциклопедиячы Абу Али Аль-Хусейн Ибн Сина (980-1047). Аны Батышта Авиценана деп аташкан, эл эми жөнөкөй элдер, анын ичинде кыргыздар, Улукман аким деп табыштардын пири катары санашкан. Ошол кезде Саманийлер дөөлөтүнүн борбору катары ири маданий, илимий, соода очогу болгон Бухаранын четиндеги Афшана кышгагында туулган. Беш жашында Бухарага көчүп келишип, окууга кирет жана абдан жөндүмдүү бала катары тез эле Куранды жатка айтууга жетишет. Он жети жашында атактуу дарыгер деп билишип, Кордово калыпалыгынын өкүмдары Мансур шахты айыктырат. Ошондон кийин 1002-жылдан Үргөнч шаарында Хорезм, 1012-жылдан Иран падышаларынын сарайларында жеке дарыгери жана увазери катары иш алып барат.

Анын негизги энциклопедиялык эмгегинин бири 1020-жылы жазылган «Тиб канону» («Медицина канону») Европада медициналык окуу жайларында окуулук катары колдонулган. Анда ооруган адамдын дарт белгисин аныктоодон тартып, эмне үчүн ошол кесел пайда болгондугу, жугуштуу жана жукпаган оорулар, ар кандай ооруларды айыктыруунун жолдору, дарылар жана алардын жасалыш жолдору айтылган. Айыккыс деп эсептелип келген суу чечек, кызамык деген ооруларды айыктыруунун дарыларын таап, боор оорусунда мүнөздөлүп тамак ичүүнүн жолдорун сунуш кылган. Сары

оору, кулгуна, көтөн жара, кагын, менингит, ашказан жарасы ж.б. ооруларды сакайтуунун эрежелерин сунуш кылат.

Адамдын анатомиясын аябай так аныктаган, байыркы Гиппокарттын окуусун уланткан. «Дарыгерликтин мааниси» («Мансил фит-тиб») аттуу поэтикалык китеби 1322 сап ырдан турат да, ал дагы медициналык темага арналган, адамдардын колунан түшпөгөн китепке айланган.

Ал эми «Шыпаа китеби» 4 бөлүмдөн турат: логика, физика, математикалык илимдер, метафизика. «Билимдер китеби», «Нускоо жана насаат китеби» анын философиялык ойлорун камтыйт. Философ, математик, метафизик, астроном, музыкатаануучу, ботаник, зоолог, минералог, логик, дин үйрөтүүчү, медицина тармагындагы илимпоз 300дөн ашык эмгек жазган. Аларда Жердин абалы, климат, фауна жана флора дүйнөсү, алардын өсүп-өнүгүш диалектикасы, тоолордун пайда болушу, минералдардын түрлөрү жана касиеттери тууралуу да илимий пикирлер айтылган.

«Билим китеби» («Даныш-наме») аттуу эмгеги философиялык ойлорду камтып, жашоо жана анын маңызы тууралуу айтып берет, анын рубаилери болсо дүйнөлүк адабиятка жаңы ыр формасын киргизгендиги менен баалуу.

Ибн Сина аалым жана акын болуу менен бирге эле ошол эле кезде педагогиканын классиги катары да көптөгөн баалуу сунуштарды айтып, адам баласын

адептүүлүккө, тарбиялоонун теориясын иштеп чыккан. Инсандын эң башкы адептик сапаты – адилет, чынчыл, ак ниет болуу деп ал адамды гармониялуу: акыл-эс, дене-бой, эмгек, адеп тарбиясында бирдей өнүктүрүп баруу зарылдыгын белгилеген. Анын этикалык концепциясы гуманизмге, адамды барктап-баалоого жана сүйүүгө негизделген. Ал мугалим-тарбиячы тууралуу да бир топ ойлорду айтат, анын башкы өзгөчөлүгү – ар тараптан окуткан, тарбиялаган балдарына үлгү, өрнөк болушу, окутуу жана тарбиялоо усулдарынын байлыгы жана майнаптуулугу.

Ибн Синанын «Үй тиричилиги жөнүндөгү трактат» деген китеби балдарга тарбия берүүчүлөрдүн колунан түшпөгөн колдонмо болуп, анда тарбиялоодогу атанын орду, энинин ролу, алар балдарга кайсыл учурда кандай тарбия берүү керектиги айтылат. Эгер бала билимдүү, ак көңүл, ар тараптан калыптанган инсан болсо гана ал адамзатка пайдалуу, жалпы элге керектүү болот деген. Балага туулганда ак ниеттүү, уккулуктуу ат коюу, аны терметип туруу, маңдайынан сылоо идеясы да ушул аалымга таандык.

Кулкожо Акмат Йассави (1103-жылы, айрым маалыматтарда 1041-жылы, дагы бирөөлөрдө – 1093-жылы туулган – болжолу 1166-жылы каза болгон). Испиджаб (азыркы Казакстандын Сайрам шаары) деген жерде туулган. Дагы бир булактарда (В. Бартольд) Йассы деген шаарда туулуп, ошол эле шаарда каза болгондугу, ал азыркы Түркстан шаары экендиги айтылат. Ж. Шериев, Ч. Өмүралиев анын туулган жери азыркы Кыргызстандын Өзгөн шаарына жакын Жазы суусунун боюндагы калаа деп эсептешет.

Акмат Йассави – исламдын сопучулук (суфизм) агымындагы акын, ойчул жана анын хикметтери Борбор Азияга, Орто жана Жакынкы Чыгышка кеңири тараган жана көптөгөн акындар анын адамдарды актыкка, адилдикке, бул дүйнөдө таза болууга, ак ниеттикке үндөгөн ырларынан таасир алып, адабиятта жана коомдук ойдо өзүнчө бир агым жараткан.

Атасы Ибрагим бала жаш чагында актыкка моюн сунуп, тарбиялоо милдетин апасы Карачач алат. Адегенде Отрар шаарындагы Арыстан-баб аттуу устазынан тарбия-таалим, илим-билим алат да ал кишинин көзү өткөн соң Бухара шаарына барып Абу Йусуф Хамадани аттуу аалымга пакирт болуп ислам дининин жана жалпы эле илимдин сырларын үйрөнөт. Анан кайра өз жерине кайтып келип, Йассыда 40 ханака-чиллахана ачып, ар бир адамга 40 күндөн сопучулук боюнча дарс өтүп, анан ошол

адамдарды эл арасына таратып турган, ошолордун саны 12 миң адамга жетип, ошончо сопу дагы 99 миң адамга өз идеяларын сиңдирген. Бул идеялар өз кезегинде Фергана өрөөнүнө да кеңири тараган.

XIV кылымда акын көмүлгөн жерге улуу кол башчы Аксак Темир (1370-1405) Йассавиге арнап «Азирети Султан» деп аталган күмбөз-комплексин курдурган да ушул күнгө чейин «Мекке-Мединеде – Мухаммед, Түркстанда – Кожо Акмат» деп зыяратчылар бүт дүйнө боюнча келип турат.

«Йассави жаш чагынан араб, фарс, чагатай, түрк тилдеринде ырларды жазып, ал өзү түрк уулу болуу менен араб-фарсий-түрк тилдеринин айкалышкан поэтикалык синтезин жаратуу менен түрк элдеринин руханий маданиятын бир баскычка, олуттуу баскычка көтөргөн. Анын бизге жеткен жыйнагы «Диван-и-хикмет» («Акылмандыктын китеби») деп аталган поэтикалык китеби, же жөн эле көпчүлүк атагандай «Хикметтер» («Экметтер») топтому. Ал хикмет ырларын жөнөкөй адамдар да түшүнө ала турган тил менен жазган жана аларды кат тааныбаган адамдар да жатка айтып жүргөн, бүт түрк уруулары жана элдери котормосуз эле окуп түшүнө билген.

Китептен түпнускасы, албетте, бизге жетпей калды, XV кылымдагы араб арибиндеги көчүрмөсү гана көп нускаларда тараган. Тили огуз-кыпчак диалектисиндеги эски түрк тили. Йассавинин ойлорундагы башкы идея сопучулук менен байланышат. Эгерде жалпы исламда асмандагы Алла Талаа менен пайгамбарлар гана пикирлеше алса, сопучулук окуусундагылардын киргизген жаңылыгы Жараткан менен ак жолдо жүргөн ар бир мусулман пендеси жакындашса болот, аны үчүн ал адам акыйкатты кууп, сүкүт сактап, бул дүйнөнүн жыргалынан баш тартуу керек.

Исламдын сопучулук агымы VII-VIII кылымдарда эле пайда болгон, Кулкожо Акмат ал окуунун жаңы багыттарын тереңдеткен. Акын адамды төрт позицияга коюп карайт: шариат, тарихат, хакихат, магрифат» (А. Муратов[1, 244]).

«Шариат» – бул ислам дининин жол-жоболору, эреже-нормалары, Алла Тааланы жалгыз жаратуучу деп, анын бар экендиге ишенүү. «Шариат бул жалпы мусулмандар үчүн кеңири түшүнүктүү нерсе. Кураны Каримга, пайгамбарыбыздын сүннөттөрүнө негизделген шариаттын жол-жоболору. Кудайды таануунун негизги алипшеси. Шариат өз кезегинде 10 мерчемден турат. Алар төмөнкүлөр: биринчиси – Алла Тааланын бирдигине, бардыгына, касиеттерине, затына ыйман келтирүү;

экинчиси – беш убак намаз окуу; үчүнчүсү – орозо тутуу; төртүнчүсү – зекет берүү; бешинчиси – ажылык сапарга баруу; алтынчысы – сыйлык сүйлөө; жетинчиси – илим үйрөнүү; сегизинчиси – пайгамбардын сүннөтгөрүн аткаруу; тогузунчусу – өзүндүн билгениңди башкаларга үйрөтүү; онунчусу – өлүп көргө киргининден кийин периштелерге сурак берерине ишенүү. Мына ушул жол-жоболорду толук аткарган адам шариаттын жолун бекем туткан адам болуп эсептелинет. Бирок сопучулукта бул жолдун баары бирге, же болбосо устатка кол бергенден кийин анын көзөмөлү менен аткарылат. Пири жок бир дагы шакирт сопучулук жолго, шариат жолуна түшө албайт» (Э. Эрматов[2, 5-6]). Сопучулуктун маңызы, анын өзгөчөлүгү – бирге кол берүү менен байланышат.

«Тарихат» – сопучулуктун идеялары, «шайык же дубанага шакирт болуп, жер жүзүндөгү жакшылыктан, илазаттан баш тартуу, таркы дүйнө жолуна түшүү, напсини тыюу, ыраазылык, сыймык менен кудааны (кудайды) ойлоо. Алла Таала жөнүндө гана кыял тутуу, жалгыздыкта, башкалардан обочо жашоону каалоо, барга-жокко канаат кылуу, дүйнөнү кечүү» (Ж. Шериев[3, 136]).

«Хакихат» – Жаратканга жакындап, ага биригүү, ишенимине кошулуу.

«Магрифат» – динди таанып, ошол диндин илимин алуу.

А. Йассави туу туткан сопучулуктун башкы кредосу – акыйкатка жетип, Алла Таалага жакындоо үчүн төмөнкү төрт баскычтан өтүү: шариат – тарихат – хакихат – магрифат.

А. Муратов мындай деп жазат: «Ойчул, мистик акындын ырлары жакшылык жана жамандык, адалдык жана арамдык, акылмандык жана наадандык, чындык жана жалгандык, адилеттүүлүк жана кара өзгөйлүк, жумшактык жана катаалдык, берешендик жана сараңдык, кайрымдуулук жана катаалдык, билимдүүлүк жана түркөйлүк, достук жана душмандык, такыбалык жана ишенимсиздик тууралуу философиялык, педагогикалык ой жүгүртүүлөрдөн туруп, адамдарды туура жол табууга, илим-билимдин, ишенимдин жолуна түшүүгө чакырат. Азыркы заманда балдар улууларды сыйлабай койду, журтбашылардан адилеттик кетти деп кейийт. Китеп баштан аяк акыл-насааттан, чакырыктан, үлгү-идеал жарагуудан турат, анда түрк элдеринин турмуш-шартын, жашоосун чагылдыруу менен ага ислам дининин идеяларынын призмасы аркылуу караган да, ошол өңүткөн өз турмушубузга сарасеп салган.

Анын хикметтери ошол кездеги мусулман түрк элдери үчүн хадис, канун, жырым (кодекс) милдетин аткарган. Ал «Жетимдин көрсөнөр дилин оорупагыла, карыпты көрсөнөр дак салбагыла», «Кайда жүрсөн көңүл жумшак, сыпайы болгун, көрө калсаң мусапырды сырлаш болгун» деп айтып, адамды сыйлоого, адамды урматтоого чакырган, анын ою боюнча бардык адамдар бирдей, алардын байы-кедейи, жетими-жесири болгону менен жаманы-жакшысы жок. Акындын нравалык идеалдары – актык, канаат, соопчулук, жакшылык ж.б., алардын маңызын чагууда акын ислам дининин көрсөтмөлөрүнө жана исламий эрежелерге бекем таянган, ал Кураны каримдин, хадистердин идеяларын кайра иштеп чыккан, жергиликтүү элге ылайыкташтырган. Дал ушул өңүттөн ал жаман ойлуу казы, имамдарды, арам жеген акимдерди, мал-мүлк топтогон бийлик башчыларын, акты кара кылган динчилдерди сынга алат жана аларды шариат жолуна түшүүгө таклиб этет. Анын бул багыттагы башкы образы – Алла. Кудуреттүү кудайды таануу жана ага жакындоо адамдарды арам жолдон, терс жүрүш-туруштардан сууруп чыгат. Мистик акын катары анын тутунган жолу – жалгыздык, ошол рух жалгыздыктын азабында Аллага жакындоо, ага жол табуу. Муну үчүн ар бир адам напсини тыюу керек, напси – инсандын ичинен чыккан эң биринчи жана элдешкис душман, бардык балакет адамга ошол напсин тыйбагандан, напсин агытып ийгенден келип чыгат. Дагы бир адамды алалдоочу нерсе – күнөө «философиясы». Күнөө – ар бир адам коркуучу жана отчет берүүчү ыймандык категория. Күнөө кылбоого умтулуу менен адам тазаланат, эгер билбей күнөө кылсаң аны Алла кечирет. Күнөөдөн арылуунун жолу – сооп кылуу жана тооба кылуу. Соопчулук кылуу, тоопто жүрүү жана күнөөгө барбоо үчүн мистик акындардын ойлоп тапкан жолу – адам өзүнөн өзү кутулуу керек» [1, 241-242]).

Бул акынды кыргыздар абдан жакшы билген, Кулкожо Акмат деп аташып, ырларын окушкан, жаттап айтышкан. Аны А. Акматалиев төмөнкү пикиринде далилдүү айтат: «Мусулманчылыктын кыргыздарга таралышы менен ал кыргыздар арасында Сопу Алдаяр деген атка ээ болгон. Анын ырларын дубана, дервиштер жатка көп айта бергендиктен биздин оозеки чыгармачылыгыбызга ажыралгыс болуп сиңип кеткен», «Калыгулдун, Арстанбектин, Молдо Кылычтын «Акыр заман», «Тар заман», «Зар замандарынын» генезисин

байыркы орто кылымдагы мурастан баштап кароого болот.

«Түркстанда мазары
«Хикмет» сөзү жайылып,
Бизге калды казалы», –
деп Молдо Кылыч ыр жазса, Алдаш

Молдо мындай дейт:

Ошол заман баары өттү,
Нечен кыйын эр өттү.
Кожо Ахмед Яссави,
Каусул Агзам пир өттү»[4, 92, 98]).

Жогорудагы пикирлерде айтылгандай А. Яссавинин сопучулук идеяларындагы хикметтери XIX кылымдын II жарымындагы XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү медреселерге төрт жол менен өткөн: биринчиси, талабалар окуу процессинде анын китептерин атайын окуп чыгышкан; экинчиси, мударистер арасында сопучулук агымына кирген адамдар да болгон, алар Ахмед Яссави жана анын поэзиясы, дидактикасы тууралуу баяндарды жасап турган; үчүнчүсү, дервиштер, календарлар аркылуу анын ырлары атайын медресе талабаларына таратылып турган; төртүнчүсү, элдик оозеки чыгармаларга айланып кеткен акындын ырлары балдардын ата-энелери, карапайым эл тарабынан да айтылып келген.

Жусуп Баласагын (*Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни, Чыгыш элдеринде – Хас Хаджиб*) – 1021-жылы (кээ бир маалыматтарга караганда 1015-1016-жылдардын биринде) азыркы Токмок шаарына жана Ак-Бешим айылдарына жакын Баласагын деген шаарда (дагы бир аты Куз-Ордо) туулган. Ошол жерде азыр Бурана мунарасы эстелик катары сакталып турат. Адегенде киндик кан тамган жеринде билим алат да, кийин 55 жашка чейинки өмүрүнүн көбүн Кашкар шаарында өткөрөт. Анын бизге жеткен жалгыз эмгеги – «Кутадгу билиг» (кыргызча «Куттуу билим», «Кут алчу билим», «Кут алар билим», «Кут даарыгар билим», «Бактылуу болуунун илими» ж.б. деп таржымалданып жүрөт, Батышта «Падышачылыктын акылы» деп аталат). Мындан башка да «Саясат тууралуу китеп», «Энциклопедия тууралуу китеп» деген эмгектерди жазган болушу мүмкүн деп болжолдонот, бирок алары табылган жок.

«Кутадгу билиг» дастанынын үч нускасы табылган: «Герат нускасы», «Кайыр (Каир) нускасы» (5400 бейт), «Наманган нускасы» (6090 бейт). Китеп кош сап – бейт формасында жазылган, дидактикалык, философиялык мазмун камтылган, түпнускасы түрк тилинде болуп, өз кезегинди фарсий, араб тилдерине которулуп, Индияда,

Мисирде, Кытайда, Иранда, Туранда, Европа өлкөлөрүндө кеңири окулган. Дастан китеп атайын буюртма менен жазылган, 1069-жылы Кашкардын өкүмдары Арстан хан бул китепти өз баласы Али-Хасандын уулу, небереси Табгач Караханга тартуу катары берет. Тартууга көңүлү толгон хан Жусуп мырзаны хансарайга увазир даражасындагы кызмат ордун берип, ага Хас Хаджиб деген атак ыйгарат.

Чыгарманын башкы каармандары Күнчыкты, Айтолду, Акдилмиш, Өткүрмүш болуп, алар бул дүйнө, тиги дүйнө, илим-билим, өнөр, жакшылык, жамандык, акниеттүүлүк, караниеттүүлүк тууралуу, адам сапаттары жөнүндө ой жүгүртөт, талашат, тартышат. Т. Сыдыкбеков белгилегендей: «төрт өзөк бул китепти түзгөн негиз:

1. Адилет – Кунтууду өкүм бийликти ак өтөөгө милдеттүү, ак жолду жаза баспас адил, өкүмдар адам ысмы.

2. Айтолду – өкүмдар акимге ырыс, дөөлөт берер башкы вазир ысмы.

3. Акдилмиш – ак-караны айра билген, дили ак, таза адам.

4. Өткүрмүш – байлыкка, мансапка кызыкпас, кумарга алдырбас каниет ысмы»[5, 4].

«Кутадгу билиг» дастанынын үч нускасы табылган: «Герат нускасы», «Кайыр (Каир) нускасы» (5400 бейт), «Наманган нускасы» (6090 бейт). Китеп кош сап – бейт формасында жазылган, дидактикалык, философиялык мазмун камтылган, түпнускасы түрк тилинде болуп, өз кезегинди фарсий, араб тилдерине которулуп, Индияда, Мисирде, Кытайда, Иранда, Туранда, Европа өлкөлөрүндө кеңири окулган. Дастан китеп атайын буюртма менен жазылган, 1069-жылы Кашкардын өкүмдары Арстан хан бул китепти өз баласы Али-Хасандын уулу, небереси Табгач Караханга тартуу катары берет. Тартууга көңүлү толгон хан Жусуп мырзаны хансарайга увазир даражасындагы кызмат ордун берип, ага Хас Хаджиб деген атак ыйгарат.

Дастандын идеясы боюнча адамдын башына дөөлөт келгенде аны кармап калуу үчүн төмөнкүдөй этикалык эрежелерди аткарышы зарыл:

– кылган иши менен кулк-мүнөзү дал келиши;

– кичүүгө ызат, улууга урмат кылышы;

– жалган айтыоосу, алдабоосу;

– өнөр адамдарын сыйлоосу;

– өнөр үйрөнүүсү;

– текеберлик кылбоосу;

– мактанбоосу;

– бой көтөрбоосу;